

יהודיות-ערביות?

אתניות, לאומיות ומגדר בתל-אביב המנדטורית

תמי רזי

המחלקה ללימודים רב-תחומיים, המכללה האקדמית ספיר

בדו"ח שכתבה מירה שיפמנוביץ, עובדת סוציאלית מטעם עיריית תל-אביב שתפקידה היה לטפל בנערות במצוקה,¹ היא ציינה כי מתוך 518 הנערות שהיו בטיפול המחלקה בתקופה שבין אפריל 1941 לאפריל 1942:

אחוז גדול של המקרים הן מהשכונות הערביות. המשפחות האלו ירודות, הן במובן הכלכלי והן במובן המוסרי. אין שם השפעה טובה על הבת. השפעת השכן היא יותר גדולה. קשה במקומות אלו לטפל בכנות אם לא מוציאים אותן מהסביבה. אם הצלחנו להוציא את הבנות עוד לפני הזנחה קשה, הצלחנו בטפולנו וזה תמיד בא בעזרת ההורים. אבל אם ההורים היו מסתירים את המצב של בתם והיו פונים למחלקה אחרי שכבר הספיקה לעבור את כל הגבולות, למרות כל המאמצים שלנו לא הצלחנו לעשות בשביל נערה כזאת שום דבר.²

מוצאן של המשפחות היהודיות המתוארות כאן הוא מארצות המזרח³ ואילו "השכונות הערביות" שבהן התגוררו הן שכונות הגבול שנמצאו על קו התפר שבין תל-אביב ליפו, ובכללן שכונותיה היהודיות של יפו ושכונות באזור מנשייה. בקוננה על כך שהשפעת השכנים הערבים על הנערות היהודיות גדולה יותר מזו של ההורים נראה כי שיפמנוביץ מצאה נחמה בכך שממילא, כדבריה, גם להורים עצמם לא היתה השפעה מיטיבה על בנותיהן ולכן המוצא היחיד היה להרחיקן הן מן המשפחה, הן מן השכונה המעורבת. זאת בתנאי שההורים היו נכונים לערב את גורמי הרווחה בטרם חצו בנותיהם את כל הגבולות – המוסריים, הדתיים והלאומיים –

* רבים מן הרעיונות במאמר זה הם פרי של מחקר משותף, הנמצא בראשית דרכו, של משה נאור ושלי על יהודים ספרדים ומזרחים וקשריהם עם ערבים בתקופת המנדט. האחריות לאופן הצגת הדברים במאמר היא שלי בלבד. אני מודה לעורכת תיאוריה וביקורת ליאורה בילסקי ולקוראים גיל אייל ודבורה ברנשטיין על הערותיהם המועילות.

¹ המונח "נערות במצוקה" אנרכוניסטי בהקשר זה, והוא המונח המוכר כיום בשיח הסוציאלי והציבורי. המונח שרווח בתקופת המנדט היה "נערות עזובות".

² ארכיון עיריית תל-אביב (להלן: אעת"א) 2154–4, 1943.

³ המונח "ארצות המזרח" היה שגור באותה תקופה באשר למהגרים מארצות האסלאם אך גם מגאורגיה, מאזור הקווקז, מארצות הבלקן ועוד. לדיון במושג זה ובמשמעותו ראו רזי 2009, א, 41.

שכן בשלב זה, ציינה הכותבת, הן כבר אובחנו כחסרות תקנה. ואכן, הבחירה של העובדת הסוציאלית בביטוי "לעבור את כל הגבולות" כדי לתאר את הידרדרותן של הנערות מגלמת את מה שנתפס בשנות השלושים והארבעים כאחת הבעיות החברתיות הקשות ביותר שעמן התמודדו אז רשויות הרווחה העירוניות בתל-אביב: קשרים בעלי אופי מיני, רומנטי או עסקי שקיימו צעירות שמוצאן מארצות המזרח עם נערים וגברים ערבים ואשר התנהלו בעיקר ביפו ובשכונות הגבול של תל-אביב.

לטענתי, הקשרים בין נערות יהודיות ממוצא מזרחי לבין גברים ערבים הכילו בתוכם כבמעין קפסולה מרוכזת את כל המרכיבים הטעונים של נקודות המפגש בין יהודים לערבים בכלל ובין "יהודים-ערבים"⁴ לערבים בפרט, בתקופת המנדט, כמו גם את המשמעויות המגדריות הייחודיות של מפגש זה. משום כך תופעה זו משמשת כצומת שבו נפגשות סוגיות אתניות, לאומיות ומגדריות בפלשתינה המנדטורית. שכן חרף היותה שולית — הן משום שהתרחשה בשוליים והן בשל ממדיה — טענתי היא כי אפשר לראות בתופעה זו מקרה מבחן מעניין של סוגיות מרכזיות בדיון ההיסטוריוגרפי והסוציולוגי, בהקשר של הוויכוח על מאפייניה של החברה היישובית כחברה דואלית, על הקטגוריה "יהודים-ערבים" ועל חשיבותו של מגדר ככלי אנליטי להבנה מורכבת יותר של לאומיות. המאמר מציע אפוא מסגרת היסטוריוגרפית ותיאורטית לבחינה מחודשת של קשרי הגומלין בין סוגיות אלה ולפיכך עיקרו מוקדש לדיון היסטוריוגרפי ומושגי. מטרת דיון זה היא, בין היתר, להעמיד בסימן שאלה את עצם ההנגדה המקובלת במחקר בין התזה הדואלית לבין התזה של חברה מעורבת. מקרה המבחן של קשרי הנערות המזרחיות עם גברים ערבים בתל-אביב המנדטורית יידון בחלקו השני של המאמר כהדגמה צנועה של הפוטנציאל העשיר הטמון, לטענתי, בשילוב בין השיח הסוציולוגי לבין השיח ההיסטורי בדיון על יהודים-ערבים ועל יהודים וערבים.

חברה דואלית או מעורבת?

אף על פי שמתבקש לשלב בין הוויכוח על אודות מאפייניה של החברה היישובית כחברה דואלית או לחלופין כחברה משותפת, לבין הדיון הסוציולוגי בקטגוריה של יהודים-ערבים — באופן מפתיע, על פי רוב דיונים אלה מתקיימים לחוד כשני קווים מקבילים המסרבים להיפגש. גם העיסוק המחקרי בחיבור בין מגדר לאתניות בהקשר הסוציולוגי וההיסטורי של החברה הישראלית והארץ-ישראלית נוטה להיות מנותק מדיונים אלה ומעיד על קשייו של השיח המגדרי לפרוץ את מחסום הגטו המחקרי והתיאורטי שבו הוא עדיין שרוי, ודאי בהקשר המקומי.

לפני שנים אחדות (2005) ערכה אביבה חלמיש מיפוי היסטוריוגרפי מקיף של הדיון בסוג היחסים בין אוכלוסיית הרוב הערבית לבין אוכלוסיית המיעוט היהודית בארץ ישראל

4 ראו להלן דיון במושג זה.

המנדטורית, על פי סדר הופעתם של המחקרים שעסקו בנושא זה: תחילה הופיעה התזה הדואלית ולאחריה, כתגובת נגד, התפתחו ההסבר הקולוניאלי והתזה המשותפת. בהתאם למיפוי זה הציגה חלמיש תחילה את התזה הדואלית, המזוהה עם מחקרם הקלאסי של דן הורוביץ ומשה ליסק *מישוב למדינה* (1977). לפי התזה הדואלית, בארץ ישראל המנדטורית התקיימה חברה דואלית, קרי שתי קבוצות האוכלוסייה, היהודית והערבית, חלקו אמנם מסגרת מדינית אחת של שלטון מנדטורי, אך ניהלו מערכות פוליטיות, כלכליות ותרבותיות נפרדות. לא היו להן אינטרסים משותפים ושאיפותיהן היו שונות ואף מנוגדות זו לזו.

התזה הקולוניאלית שצמחה בבית מדרשם של "ההיסטוריונים החדשים" ו"הסוציולוגים הביקורתיים" אמנם לא הפריכה את הטענה בדבר קיומן הנפרד של שתי האוכלוסיות בארץ ישראל, אך כפי שטוענת חלמיש, הטילה את האשם על ההתיישבות הציונית, שיצרה מערכת יחסים המבוססת על הכפפת הילידים, דהיינו הערבים תושבי הארץ. ואילו לפי התזה המשותפת, כך גורסת המחברת, היו תחומים או זירות של חיים משותפים ליהודים ולערבים, אך תזה זו מתמקדת בעיקרו של דבר בפן הכלכלי. המחקר הבולט של התזה המשותפת הוא ספרה של דבורה ברנשטיין על שוק העבודה היהודי והערבי בחיפה המנדטורית.⁵ לטענתה של חלמיש, הזרמים החדשים במחקר לא הצליחו עד כה להפריך את התזה הדואלית ובמידה רבה ממציאים אף תרמו לחיזוקה ולביסוסה, ובלשונה "המחקרים על תולדות ארץ ישראל המנדטורית לדורותיהם ההיסטוריוגרפיים מציגים ביסודו של דבר, בצורה גורפת או באופן מסויג, סיפור של חברה דואלית" (חלמיש 2005, 24).

אף בלא להידרש לעת עתה לשאלה אם אמנם כל המחקרים שנסקרו במאמרה של חלמיש אכן תורמים לביסוס התזה הדואלית, חשוב לזכור כי מאז פרסום מאמרה ראו אור מחקרים חדשים העוסקים ישירות או בעקיפין בקשרים בין יהודים לערבים בפלשתינה המנדטורית, ושופכים אור חדש על סוגיה זו. המרכזי שבהם הוא כנראה ספרו של תמיר גורן *שיתוף בצל עימות* (2008), העוסק במערכת היחסים בין יהודים לערבים בעיר מעורבת, כפי שהתהוותה בשלטון המקומי בחיפה המנדטורית. מחקרו חושף כי בזירה המוניציפלית, שהיתה למעשה הזירה המינהלתית היחידה שבה ישבו יהודים וערבים יחד, השכילו יהודים וערבים לשתף פעולה ולמצוא דרכים לקיום חיים משותפים דווקא על רקע ההחרפה בסכסוך היהודי-ערבי מאמצע שנות השלושים ועד פרוץ המלחמה ב-1947. לטענתו שיתוף פעולה מוניציפלי זה הקרין לפחות במידת מה על האוכלוסייה הערבית והיהודית בעיר בכללותה והיווה הוכחה שחיים משותפים ליהודים ולערבים בארץ הם אפשריים, גם אם סבוכים (גורן 2004 ; 2008).

חשיבות מחקרו של גורן, מלבד מסקנותיו באשר לחיפה, היא התשתית המחקרית שהוא מספק לבחינת דפוס היחסים בין ערבים ליהודים בערים מעורבות אחרות, "במישור

⁵ ראו Bernstein 2000. כיוון שהמחקר נסקר במאמרה של חלמיש לא אציגו כאן בשנית אך אדרש אליו בהמשך המאמר, בהקשר ההיסטוריוגרפי של הדיון בתזה הדואלית לעומת תזת החברה המעורבת.

המוניציפלי בפרט ובחיי היום-יום בכלל" (גורן 2004, 128).⁶ ואכן, נראה כי הזירה המתאימה ביותר לבחינה מחודשת של תקפות התזה הדואלית היא הזירה המקומית ובפרט היישובים המערובים, וכי כתיבה של היסטוריה "מלמטה" היא זווית המחקר המאפשרת חשיפה מרבית של המרחבים והתחומים שבהם התקיימו חיים משותפים של יהודים וערבים בתקופת המנדט.⁷ הופעתן המאוחרת של ההיסטוריה החברתית וההיסטוריה המקומית במחקר של תולדות היישוב, ושל תקופת המנדט בפרט, יכולה על כן לשמש לפחות הסבר חלקי לכוח עמידותה של התזה הדואלית.⁸ כך כבר במחקרו המוקדם יחסית של יוסף ושיץ מ-1993 על היישוב הערבי של חיפה בתקופת המנדט נחשפו מאפייניה הייחודיים של חיפה כחברה אזרחית אחת שבה "ערבים ויהודים נפגשו בחיי היום-יום כבעלי אינטרסים משותפים, פרטיים או קיבוציים, בתחום הכלכלי, המוניציפלי והפעילי-מקצועי".⁹ לטענת גיל אייל בספרו על תולדות המזרחנות בארץ ישראל ובמדינת ישראל, לא מפתיע לגלות קשרים ושיתופי פעולה בין יהודים לערבים דווקא בתחום המקומי משום שהמנהיגות המוניציפלית והנכבדים¹⁰ מקרב היהודים והערבים היו על פי רוב "מתונים יותר ובדלנים פחות מן המנהיגות ה'לאומית'" (אייל 2005, 24–25).

בשנים האחרונות התפרסמו כמה מחקרים על תל-אביב, החושפים מזוויות המחקר של היסטוריה תרבותית וחברתית את המידה שבה היו "העיר הלבנה" ו"העיר השחורה"¹¹ מעורבות זו בזו בתקופת המנדט, קרי את הזירות והנסיבות המגוונות שבהן התקיימו קשרים ומפגשים בין יהודים לערבים בתל-אביב וביפו, מפגשים שהיו תולדה טבעית ובלתי נמנעת של היעדר הגבול הברור בין שתי הערים ושל הדינמיות של דפוסי ההתפשטות העירונית של תל-אביב. עיר לבנה, עיר שחורה, מחקרו של שרון רוטברד על ההתפתחות האדריכלית והמרחבית של תל-אביב ושל יפו, מציג את שכונות הגבול כמרחבים אשר לפחות עד 1936 חיו בהם יהודים וערבים חיי דו-קיום — בקשרי מסחר ושכנות ובכילויים משותפים כגון ההווי הקיצי של מפגשים יומיומיים סביב הפרדסים הערביים של אזור יפו (רוטברד 2005, 162–166). גם מחקרה של ענת הלמן על תרבות תל-אביבית בתקופת המנדט חושף את זירות

6 בקטגוריה של ערים מעורבות נכללו ירושלים, חיפה, צפת, יפו וטבריה.

7 בהקשר זה אכן כתבה חלמיש במאמרה כי "שחזור החיים המשותפים [של היהודים והערבים בארץ ישראל] הוא על-פי הגדרתו היסטוריה חברתית" (חלמיש 2005, 22).

8 להסברים אפשריים להיעדר ההיסטוריה החברתית מתולדות היישוב עד לשלהי המאה ה-20 ראו למשל ברנשטיין 1999.

9 (ושיץ 2003, 424). בשל פטירתו לא הושלמה עבודת הדוקטור של ושיץ, אך הפרק השביעי של העבודה עובד ופורסם בעיונים בתקומת ישראל, ומשם לקוח הציטוט. עם זאת, מחקרה של ברנשטיין על שוק העבודה בחיפה המנדטורית הוכיח כי דווקא בתחום הכלכלי — שבייחוד בו היה אפשר לצפות לעירוב ולשיתוף פעולה, בעיקר כיוון שהעיר היתה מרכז עיקרי של פיתוח כלכלי הן למגזר היהודי הן למגזר הערבי — דווקא בתחום זה אפוא גברה מגמת ההפרדה המכוונת מצד השוק היהודי המאורגן על ניסיונות לשיתוף פעולה ועל זירות של שיתופי הפעולה בין המגזרים (Bemstein 2000).

10 ה"נכבדים" היהודים בתקופת המנדט שאליהם אייל מתכוון הם קבוצות מקרב החוגים האזרחיים כגון פרדסנים, תעשיינים, ראשי העדה הספרדית, שופטים, פרופסורים ועוד.

11 כותרת ספרו של שרון רוטברד (2005).

המפגש בין יהודים לערבים בשווקים בתל-אביב כגון שוק הכרמל, בבתי הקפה בתל-אביב גופה ובעיקר על קו התפר בין תל-אביב ליפו (הלמן 2007, 109–114, 165–169). מפגשים שהתקיימו בעיקר בקו התפר בין תל-אביב ליפו נדונים בהרחבה גם בספרה של דבורה ברנשטיין (2008) על נשים בשוליים, בפרט בהקשר של קשרים רומנטיים, מיניים ועסקיים בין נשים יהודיות לגברים ערבים, וכן בספרי על ילדי הפקר בתל-אביב בתקופת המנדט, בעיקר בהקשר של מפגשים בין נוער שוליים יהודי לצעירים ערבים ולערבים בכלל ביפו ובשכונות הגבול (רזי 2009א).¹²

עם זאת, האימוץ הנרחב ביותר של זווית מחקר חדשה לבחינת הקשרים, השותפות וההשפעות ההדדיות בין יהודים לערבים נעשה בחקר שלהי התקופה העות'מאנית. כוונתי היא לעבודת הדוקטור החשובה של בועז לב טוב (2007) על דפוסי בילוי ותרבות פופולרית של יהודים בארץ ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית. כמחצית מן המחקר מוקדש לדיון בקשרים התרבותיים והחברתיים בין יהודים, ערבים ופקידי שלטון עות'מאני בזירת של תרבות הבילוי והצריכה בארץ ישראל, וחושף כי קשרים ענפים ומורכבים התקיימו בין קבוצות אלה, קשרים שלא נחשפו כל עוד נטתה ההיסטוריוגרפיה להתמקד ברבדים הממסדיים והאידיאולוגיים. לטענת לב טוב "התובנות לגבי שלהי התקופה העות'מאנית מעוררות בהכרח צורך בבחינה מחודשת של הקשרים בין יהודים לערבים בתקופת המנדט [שכן] חרף השינויים היסודיים... קשה להניח שלא היתה המשכיות כלשהי לקשרים שהתקיימו בתקופה הקודמת" (שם, 54). ואכן, תקופת המנדט ממתינה עדיין למחקר מקיף שיבחן מגמה זו בתחומים של חיי היומיום והתרבות הפופולרית, ובהיבטים פוליטיים וכלכליים של מפגשים בין יהודים לערבים בזירות מגוונות, מקומיות ולאומיות כאחד.

קשרים בין יהודים ספרדים ומזרחים לבין ערבים

ההתבוננות בזירה התרבותית-החברתית חושפת מגמה ברורה אחת של המשכיות הקשרים בין שתי האוכלוסיות בין התקופה העות'מאנית לבין תקופת המנדט. עד כה נותרה מגמה זו בשולי הדיון ההיסטוריוגרפי. ניכר בבירור מוצאם האתני – הספרדי והמזרחי – של היהודים שקיימו קשרי תרבות, חברות וגם מסחר עם האוכלוסייה הערבית. היו גם קשרים בין יהודים אשכנזים ויוצאי אירופה, בני היישוב הישן והחדש, לבין הערבים תושבי הארץ, אולם ממחקרים שנעשו על היישוב הישן ועל התקופה העות'מאנית בכלל, כגון מחקרו של לב טוב, מחקריו של יעקב יהושע על ירושלים ביישוב הישן (1966), ספרו של יצחק

¹² לטענת ארז צפדיה (2007), העיסוק המחקרי בעיר למן שנות התשעים של המאה ה-20 בישראל מבטא המשגה פוליטית חדשה של העיר בעיקר בהשפעת הגישה הפוסטקולוניאלית, שבמסגרתה נדונים יחסי הכוח בין יהודים לערבים, בין מעמדות שונים ובין קבוצות אתניות מגוונות, כפי שהם באים לידי ביטוי בחיי היומיום העירוניים, וגם בתכנון ובהתפתחות של המרחב העירוני. צפדיה טוען כי המשגה חדשה זו מצביעה על הרלוונטיות של חקר העיר בלימודי המזרח התיכון.

בצלאל על הספרדים בארץ ישראל בתקופה העות'מאנית (2008) וכן ממחקרים חדשים על תקופת המנדט, עולה כי חלק ניכר של הפעילות התרבותית החברתית והכלכלית המשותפת ליהודים ולערבים, אם לא חלק הארי שלה, היה של יהודים ספרדים ומזרחים בני היישוב הישן והחדש.

מחקרים אלה מבשרים על מגמה חדשה בהיסטוריוגרפיה והיא התמקדות בתולדות הספרדים ועדות המזרח בציונות וביישוב, לאחר שנים ארוכות של הזנחה מחקרית (בצלאל 2008). הזנחה זו יכולה אף היא להסביר, חלקית לפחות, את כוח העמידות של התזה הדואלית. הקשרים בין ספרדים ומזרחים לערבים נחשפו גם בספרי זיכרונות ואוטוביוגרפיות הן של יהודים הן של ערבים, שראו אור בחלוף השנים, כגון האוטוביוגרפיות של אהרון שלוש¹³ ושל בנו יוסף אליהו שלוש (רוטברד 2005, 86–88) וכן יומנים, אוטוביוגרפיות וספרי זיכרונות פלסטיניים שראו אור בעיקר בעשור האחרון, ואשר נסקרים במאמרה של נעמה בן זאב שפורסם בכתב העת *ג'מאעה* (2004).¹⁴

גם מן המחקרים שעוסקים בתקופת המנדט שנזכרו לעיל עולה בבירור כי חלק ניכר מן הקשרים והמפגשים החברתיים, התרבותיים והעסקיים-כלכליים התקיימו בין יהודים ספרדים ומזרחים לבין התושבים הערבים בערים המעורבות ובזירות המפגש המקומיות, כגון בקו התפר בין תל-אביב ליפו. כך עולה גם ממחקרים אחרים, כגון מעבודת הדוקטור של ענת קדרון (2007) על ועד הקהילה העברית בחיפה בתקופת המנדט, הדנה בין היתר בעדה הספרדית וביחסה אל קשרים עם האוכלוסייה הערבית בעיר. כך למשל קדרון רואה בבחירה של בני העדה הספרדית במחצית שנות העשרים להעסיק שוחטים ערבים ביטוי להתרסה של היישוב המקומי הוותיק כלפי היישוב החדש, שכן לטענתה, מעורבותם של בני היישוב הישן באוכלוסייה הערבית היתה רבה, ואורחות חייהם נדחו על ידי בני היישוב החדש והבדלני (שם, 339–342). ביטוי מובהק עוד יותר לעמדת העדה הספרדית כלפי השכנים הערבים וההשתלבות במרחב היה מאבקם, שלא צלח, למען הוראת ערבית בכתב הספר בעיר (שם, 156–157).

הדרישה ללימוד ערבית וכן ליצירה של אגודה תרבותית יהודית-ערבית נדונה גם בספרו של שלמה אלבוחר (2002) על היהודים הספרדים בארץ ישראל בתקופת המנדט. אלה נדונים במחקרו בהקשר של יחסם של גופים כגון הסתדרות הספרדים והסתדרות חלוצי המזרח ושל אישים בולטים מקרב היהודים הספרדים בארץ ישראל אל "השאלה הערבית".¹⁵ מדיון זה עולה בבירור כי הן תפיסותיהם והן פעולותיהם של גופים ואישים אלה

¹³ ראו אצל ברנשטיין 2008, 57, הע' 19. באותו מקום ציינה ברנשטיין גם את ספרה של ציונה רבאו *כתל אביב על החול* (1973, הוצאת מסדה).

¹⁴ גם לב טוב (2010) מתייחס במאמרו לעניין זה, ומזכיר את ספר הזיכרונות של אל-ג'והריה, נגן העוד והזמר הירושלמי הפלסטיני, ואת מחקרו של סלים תמארי המבוסס על ספר זה.

¹⁵ העדפתו של אלבוחר להשתמש במונח "השאלה הערבית" ולא במונח השגור יותר בהיסטוריוגרפיה הציונית, הדנה ב"בעיה הערבית", אינה מקרית ככל הנראה.

למען שילוב בין המשק היהודי לבין המשק הערבי, למען יצירת קשרים תרבותיים וחברתיים בין יהודים לערבים ולמען השתלבות פוליטית וגיאוגרפית במרחב המזרח התיכון – כולן נבעו מהעובדה שבעיניהם הספרדים והמזרחים באו מרקע חברתי, תרבותי ולשוני דומה לזה של הערבים תושבי הארץ (שם, 99–116).¹⁶ בהקשר זה אלבוחר מצטט מתוך דברים שנשא אליהו אלישר, נשיא ועד עדת הספרדים ומייסדי הסתדרות חלוצי המזרח, לפני ועדת חקירה של האו"ם לעניין ארץ ישראל: "הואיל ואנו ילידי ארצות-המזרח מצויים בהווייתו ואמונים על מנהגיו ומוסרו אנו היהודים הספרדים מצוים ליטול חלק בולט יותר בהשכנת שלום בין עמנו לבין עמי ארצות המזרח התיכון".¹⁷

לאור דברים אלה מתמיה לגלות כי השיח על אודות הקטגוריה של "יהודים-ערבים" מיעט לדון בקשרים בין יהודים ספרדים ומזרחים לבין ערבים בתקופת היישוב בכלל ובתקופת המנדט בפרט. הוא מיעט לדון גם בסוגיית התפיסה העצמית של יהודים אלה כמי שחולקים זהות תרבותית משותפת עם הערבים ובתפיסה שהיתה להנהגה הציונית עליהם כנחותים או כ"מתבוללים",¹⁸ בשל דמיונם לערבים.¹⁹ גם מן החיבור המקיף ביותר שנכתב על הקטגוריה של יהודים-ערבים – ספרו של יהודה שנהב (2003) *היהודים הערבים: לאומיות, דת ואתניות* – נעדר הדיון בארץ ישראל בתקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט. טענתו של שנהב בדבר המפגש הטעון בין התנועה הציונית לבין מי שבשל "ערבותם" נתפסו כמי שעלולים לפגוע ביצירתה של אומה הומוגנית ולטשטש את קו הגבול המפריד בין יהודים לערבים, נדונה הרחק מארץ ישראל – באבאדן ובעיראק של ראשית שנות הארבעים (שנהב 2002; 2003).²⁰ בהתאם, הדיון שהתעורר בעקבות חיבור זה, בין שבמטרה להצביע על מופרכות הקטגוריה הזו ובין שבמטרה להוכיח את תקפותה, לא נגע ברובו המכריע בדמיון או בשוני בין היהודים המזרחים לבין הערבים תושבי הארץ בתקופת היישוב, ובקשרים

¹⁶ המאבק על הוראת הערבית בבתי הספר החל בשלהי התקופה העות'מאנית, לצד יוזמות לייסוד עיתון יהודי בשפה הערבית. מנהיגי יוזמות אלה – כולם בני העדה הספרדית ובהם ד"ר שמעון מויאל וד"ר נסים מלול – זכו בשל כך לכינוי הגנאי "מתבוללים" ולעתים אף הואשמו בהיותם אנטי-ציוניים (בצלאל 2008, 173–177).

¹⁷ אלבוחר 2002, 110. אליהו אלישר כיהן גם בתפקיד סגנו של יהודה לייב מאגנס בתנועת איחוד. שיתוף הפעולה הפוליטי והאידיאולוגי בין "ברית שלום" ותנועת איחוד לבין אישים וגופים בעדה הספרדית גם הוא נושא חשוב שטרם נדון במחקר ההיסטורי, ראו הלר 2003, 208–209. ראו לעיל הערה 16.

¹⁸ יוצא דופן בעניין זה הוא ספרו של גיל אייל הסרת *הקסם מן המזרח* (2005). אייל דן בקצרה בשאלת התפיסה העצמית של היהודים הספרדים, וטוען כי המנהיגות היהודית הספרדית הציגה עצמה כמי שיכולה לתווך בין המזרח למערב ובין הציונים לבין הערבים תושבי הארץ, בהיותה מעין יצור כלאיים יהודי-ערבי. כך גם נתפסו לטענתו היהודים הספרדים בעיני האליטה האשכנזית (ראו שם, 32–43). גם עזיזה כוזם (1999), במאמרה על הרקע לאי-השוויון האתני בישראל, דנה בקצרה בעבר הארץ-ישראלית ובפוטנציאל, שלא מומש, של יהודים מזרחים לשמש גשר בין הערבים תושבי הארץ לבין המהגרים היהודים, בפרט האשכנזים, אך היא אינה מרחיבה בעניין.

²⁰ שנהב מסביר אמנם מדוע בחר למקם את "נקודת האפס" של המפגש בין התנועה הציונית ליהודים-הערבים דווקא מחוץ לטריטוריה של ארץ ישראל: לטענתו דווקא המרחק מאפשר לחשוף

הממשיים שהתקיימו בין שתי אוכלוסיות אלה בארץ ישראל.²¹ כך גם הטענה בדבר מאפייניה האוריינטליסטיים של הציונות, הן ביחסה אל הערבים הן ביחסה אל יהודים ספרדים ומזרחים, אינה מתמקדת בקשרים ובקרבה בין קבוצות אלה בארץ ישראל בתקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט.²² עיקר הדיון בקטגוריה של יהודים-ערבים ובקשרים בין שתי האוכלוסיות מתמקד בשנות המדינה ובעיקר בשנות החמישים, עם העלייה הגדולה מארצות ערב (ראו למשל נוריאלי (2005).

מיעוט המחקר המוקדש לקשרים בין יהודים ספרדים ובני ארצות המזרח לבין ערבים תושבי הארץ, ובעיקר לסוגיית הזהות היהודית-הערבית בהקשר של פלשתינה – העות'מאנית ובפרט המנדטורית – יכול לשמש הסבר נוסף לעמידותה של התזה הדואלית. מה גם ששורשיה של הגדרת ארץ ישראל המנדטורית כחברה דואלית נעוצים ככל הנראה בתפיסה אשר הדגישה את ההבדלים התרבותיים התהומיים לכאורה בין שתי האוכלוסיות כבר בתקופת המנדט. כך טוענת אביבה חלמיש, והיא מצטטת מתוך דוח ועדת פיל: עם כל שנה חולפת גדל והולך הניגוד בין עדה מודרנית זו [היהודית], הדימוקרטית מאד והמאורגנת ביותר, ובין העולם הערבי הנושן שמסביבה, ואין לך שדה שבו בולט ניגוד זה יותר מבשדה התרבות... העדה הערבית היא רובה ככולה אסיתית באפיה, העדה היהודית היא רובה ככולה אירופית. שונות הן זו מזו בדתן ובלשונן. חייהם התרבותיים והחברתיים, דרכי מחשבתם ואורח חייהם רחוקים אלה מאלה לא פחות משאיפותיהם הלאומיות (חלמיש (2005, 18).

לטענתה, תפיסה זו תרמה לגיבוש המדיניות הבריטית של חלוקת הארץ לשתי יחידות מדיניות נפרדות ובמידה רבה היא שהניחה את היסודות לתזה הדואלית שצמחה מאוחר יותר במחקר ההיסטורי של תולדות היישוב (שם, 18–20).

הדגשת הפערים התרבותיים בין האוכלוסייה היהודית לאוכלוסייה הערבית בארץ ישראל בתקופת המנדט כרוכה בהתעלמות מהיותה של החברה היישובית הטרוגנית מבחינה אתנית ותרבותית ובנטייה לצייר דיוקן מערבי-אירופי אחיד של חברה זו. חשוב לזכור כי בראשית תקופת המנדט כארבעים אחוזים מן היהודים בפלשתינה היו ספרדים ובני ארצות המזרח.

קולות ופרקטיקות שהיו חבויות בניתוח הקולוניאלי המתמקד בתוך תחומי "ארץ-ישראל" (שנהב (2003, 27).

²¹ בניגוד לתפיסה הרווחת על התזה שלו, שנהב עצמו לא בהכרח טוען כי זהות המזרחים יהודית-ערבית, אלא לדידו מדובר במונח המאפשר ליצור דיון ביקורתי ולחשוף אפשרות היסטורית שנגדעה בשל צמיחת השיח הציוני והלאומיות הערבית (שם). לתיאור הדיון בקטגוריה של יהודים-ערבים ראו למשל חנן חבר ויהודה שנהב, "יהודים ערבים" גלגולו של מונח, זמנפדיה, <http://zmanpedia.com> (נצפה ב-1.2.2011).

²² לדיון במאפייניה האוריינטליים של הציונות ביחסה אל הפלסטינים ראו שוחט 2001; גרבר תשס"ב (2002).

רק במחצית שנות הארבעים, בעקבות גלי ההגירה מאירופה, עמד שיעורם הכולל בקרב האוכלוסייה היהודית על כרבע בלבד.²³ אך אף שרוב היהודים בפלשתינה בתקופת המנדט היו ממוצא אירופי, נוכחותם של יהודים ספרדים ובני ארצות המזרח ביישוב היתה אמורה להקשות על הבחנה כה קטגורית בין "יהודים מערביים" ל"עדה ערבית אסיתית". אף על פי כן יצרו הבריטים את ההבחנה הזאת בתפיסתם באשר לפער התרבותי הבלתי ניתן לגישור כביכול בין שתי האוכלוסיות ותפיסה זו, כאמור, שועתקה להיסטוריוגרפיה בדמות התזה הדואלית.

אתניות, מגדר ולאומיות בהקשר המקומי

ממד נוסף הנעדר הן מן הדיון באופי היחסים בין האוכלוסייה היהודית לאוכלוסייה הערבית בפלשתינה למן שלהי התקופה העות'מאנית והן מן הדיון בקטגוריה של יהודים-ערבים הוא הממד המגדרי. היעדר ההתייחסות למגדר בהקשרים אלה מפתיע לנוכח השפע היחסי של מחקר היסטורי וסוציולוגי שנכתב בעשורים האחרונים ודן במגדר בהקשר של חברת היישוב, הישן והחדש, ובהקשר של נקודות ההשקפה וקשרי הגומלין בין אתניות למגדר. ההיסטוריוגרפיה של נשים ומגדר בציונות וביישוב דנה בתפיסות ובדימויים של נשיות וגבריות, בתפקידי הנשים והגברים במהפכה הלאומית ובחברת היישוב ובסיבות להדרה של נשים ומגדר מן המחקר ההיסטורי, אך עם זאת היא מתעלמת ברובה מסוגיית הקשרים בין האוכלוסייה היהודית לאוכלוסייה הערבית בארץ ישראל ומן השיח המגדרי בהקשר של הקונפליקט היהודי-הערבי.²⁴

לעומת זאת, המחקר הסוציולוגי והאנתרופולוגי העוסק באתניות ובמגדר בהקשר המקומי — ההיסטורי והעכשווי — דן בהיבטים המגדריים של תהליך ה"אתניזציה" של יהודים ממוצא מזרחי, ובחוויות של נשים מהגרות מ"ארצות המזרח" בתקופת היישוב או בראשית המדינה, אך מתעלם אף הוא מדיון בקשרים שנוצרו בין שתי האוכלוסיות — הערבית והיהודית המזרחית, וכן גם מעיסוק במשמעויות המגדריות של זהות יהודית-ערבית.²⁵ המונח

²³ גלבר 2001, 304; ליסק 2001, 192. חשוב לציין כי לצד הדגשת הפערים התרבותיים בין שתי האוכלוסיות דגל השלטון הבריטי בעידוד שיתוף הפעולה בין היהודים לערבים, למשל בזירת המינהל המוניציפלי (בחפיפה המנדטורית לדוגמה). כמו כן, ממשלת המנדט התנגדה לגישה הציונית שראתה במשק היהודי ישות נפרדת מן המשק הערבי, אף על פי שהיא לא התעלמה מן ההבדלים בין המשקים (קדרון 2007, 196–197).

²⁴ דוגמה ממצה למדי להיסטוריוגרפיה של נשים ומגדר ביישוב ובציונות היא האסופה *העבריות החדשות*, שראתה אור לפני כעשור (שילה ואחרות 2001). לדוגמה למאמר העוסק ביצירה של זהות גברית ציונית ראו Peleg 2006. יוצאי דופן בהקשר זה מחקריהן של דבורה ברנשטיין (2008) ושלי (רוי 2009א; 2009ב), העוסקים בין היתר בקשרים בין נשים יהודיות לגברים ערבים. ראו לעיל ובהמשך המאמר.

²⁵ ראו למשל את קובץ המאמרים *אשה במזרח — אשה ממזרח* (כהן ורגב 2005) וכן את המאמרים של עזיזה כוזם (2002) ושל הנרייט דהאן-כלב (2006).

"יהודייה-ערבייה" מופיע אמנם אצל אלה שוחט בספרה *זיכרונות אסורים: לקראת מחשבה רב-תרבותית* (2001), אך הוא נותר בגדר כותרת לדמות סבתה של המחברת ומסמן את התווך בין שתי הזהויות הללו, ואינו זוכה לדיון תיאורטי או מתודולוגי. ואילו יהודה שנהב מדגיש את חשיבותה של הפרספקטיבה המגדרית לדיון בקטגוריה של יהודים-ערבים, שכן לטענתו "היא אחת מהנקודות החיוניות על ההיסטוריה הציונית והמזרחית" (שנהב 2003, 22), החושפת קשרים אפשריים בין מגדר, לאומיות, אתניות ודת, אך דיון זה נעדר גם ממחקרו שלו.

דוגמה לפוטנציאל המחקרי העשיר הטמון בדיון המגדרי בקטגוריה של יהודים-ערבים, בפרט בהקשר של היחסים בין יהודים לערבים בפלשתינה, אפשר למצוא במעט הידוע על סיפור חייה ופועלה של אסתר מויאל – סופרת, עיתונאית, מתרגמת ופעילה פמיניסטית. מויאל נולדה בבירות בשנת 1873 והתיישבה עם בן זוגה ד"ר שמעון מויאל ביפו ב-1908. היא היתה שותפה לדרכו ולדרכם של אחרים מבני העדה הספרדית ויוצאי ארצות האסלאם שעשו למען קירוב לבבות בין יהודים לערבים. היא שימשה בין היתר מזכירה של אגודת הנשים הסוריות ("השחר של סוריה") ונציגת לבנון בכינוס הנשים הבינלאומי שנערך בשיקגו ב-1893, וכן סייעה בהקמתה של אגודת נשים עבריות ביפו. מויאל ראתה עצמה "העבריייה הערבייה" (בצלאל 2008, 391), ובפועלה יצרה חיבור טבעי בין זהותה כאשה וכפמיניסטית לבין זהותה כיהודייה ממוצא לבנוני, הפועלת למען טיפוח הקשרים והקרבה התרבותית והפוליטית בין יהודים לערבים בפלשתינה בשלהי התקופה העות'מאנית. כיוון שחייתה גם בשנות המנדט והמשיכה להיות פעילה – אם כי עזבה את ארץ ישראל לפרק זמן ממושך לאחר שהתאלמנה ב-1915 – מעניין לבחון את קשריה עם האוכלוסייה הערבית ואת עמדותיה כפמיניסטית וכ"עבריייה-ערבייה" גם בתקופה זו.²⁶

אף שהיתה דמות יוצאת דופן בעליל הרי החיבור בין זהותה של מויאל כיהודייה פמיניסטית שמוצאה באחת מארצות האסלאם לבין תפיסותיה באשר לקשרים עם האוכלוסייה הערבית ופעילותה למען יצירה של שותפות יהודית-ערבית יכול להעיד על סוגיות מגדריות שלא נדונו במחקר. סוגיות אלה עשויות להעשיר את הדיון במאפייניה של חברת היישוב כחברה נבדלת או מעורבת, בפרט בהקשר של היחסים ונקודות המפגש בין יהודים ממוצא ספרדי או מזרחי לבין הערבים בפלשתינה. כך למשל, מתבקש לחקור את אופיים של הקשרים הייחודיים בין נשים יהודיות לנשים ערביות בשכונות המעורבות. קשרים אלה נוצרו על רקע התפקידים המסורתיים של נשים בהיותן אמונות על הטיפול בבית ובילדים, ויכלו להתקיים במרחב של החצרות המשותפות שאפיינו רבים ממבני המגורים בשכונות

²⁶ המידע המקוטע על חייה ופועלה של אסתר מויאל לקוח מכמה מקורות אך למרבה הצער, ככל הידוע לי דמותה המרתקת טרם זכתה למחקר מקיף. ראו בצלאל 2008, 174–177, Jacobson 2004 ; 391–390. ראו גם את הערך שכתב חיים כהן על אסתר מויאל ב-Jewish Virtual Library, http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsourc/judaica/ejud_0002_0014_0_14324.html (נצפה ב-1.2.2011).

המעורבות, ברחוב, וגם בביקורים זו בביתה של זו.²⁷ כך למשל, אהרון שלוש מתאר בספר זיכרונותיו את סבתו, ומספר שנשים יהודיות וערביות היו משחרות לפתחה, ובתוך כך נחשפו עוד זירות של תפקידים נשיים מסורתיים שזימנו מפגשים בין נשים יהודיות לערביות: תפקידים כמו מיילדות, מרפאות עממיות או אף משכונות שלום בית.²⁸

דרך חשיפתם של קשרים אלה אפשר גם ללמוד על המשכיות בין דפוסי הקשרים בין יהודיות לערביות בארצות המוצא שמהן היגרו הנשים לבין הדפוסים שרווחו בארץ ישראל, אם כי דפוסים אלה לא בהכרח ייחודיים לנשים.²⁹ הקשר נוסף שבו יש לבחון את שיתופי הפעולה בין נשים יהודיות לנשים ערביות הוא זירת הפעילות המאורגנת של ארגוני הנשים בתקופת היישוב. מן המעט שנכתב על כך במחקר נראה כי שיתופי פעולה בין יהודיות לערביות בארגוני הנשים היו אמנם מוגבלים מאוד ולא האריכו ימים, אך ייתכן כי מחקר מקיף יותר שיוקדש לכך יוכל לחשוף זירות נוספות של מפגשים בתחומי הרווחה, הבריאות והמשפט (כגון המאבק למען העלאת גיל הנישואין, שבו היו שותפות פמיניסטיות יהודיות וערביות).³⁰ עם זאת חשוב לזכור, וכך נראה להלן, כי הפרספקטיבה המגדרית יכולה לתרום לא רק לאיתורן של נקודות המפגש בין יהודים לערבים בפלשתינה אלא גם לזיהוי של גורמים נוספים שתרמו דווקא לשאיפה של שתי אוכלוסיות אלה להיפרדות וליצירה של גבולות נוקשים ביניהן.³¹

חציית גבולות הדת והלאום

ההקשר המגדרי הטעון ביותר של מפגשים בין יהודים לערבים בארץ ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית או בתקופת המנדט היה יחסים רומנטיים ומיניים בין נשים לגברים.³² עצם

²⁷ על מבנה המגורים של חצרות משותפות, האופייני לתרבות המגורים האוריינטלית, בעיקר בשכונותיה הדרומיות של העיר ראו טנא 2010, 59–64.

²⁸ על דבריו של אהרון שלוש על סבתו ראו ברנשטיין 2008, 57, הע' 19. על נחמה פוחצ'בסקי, כמגשרת ומשכנת שלום בית בין זוגות ניצים ראו ברלוביץ' 2010.

²⁹ סוגיית הרציפות וההמשכיות בין דפוסים של קשרי חברות, מסחר ותרבות בין יהודים למוסלמים בארצות המוצא לבין דפוסים דומים שנוצרו בפלשתינה, גם היא לא נדונה כמעט במחקר.

³⁰ התייחסות קצרה לשיתופי פעולה שלא צלחו מצאתי אצל הרצוג 1994, 111–133; זמורה 2002, 78–79; Likhovski 2006.

³¹ בהקשר זה יהיה מעניין לבחון במחקר עתידי את המשמעויות וההשפעות של ההבדלים התוך-מגדריים בין החברה היהודית לערבית; למשל את האיום שהיו צעירות יהודיות בלבושן ובהתנהגותן החופשית על ערכי המשפחה בחברה הערבית, בפרט לנוכח ההבדלים החדים בין צעירות אלה לבין הצעירות המוסלמיות, על לבושן המסורתי ותפקידי המגדר הנוקשים שחיו לפיהם. אני מודה לדבורה ברנשטיין על הערה זו.

³² ייתכן שהיו גם קשרים הומוסקסואליים בין נערים וגברים יהודים לבין ערבים, אך בשל "שתיקת המקורות" באשר לנושא זה קשה מאוד לדעת אם היו נפוצים. נתקלתי במקרה אחד כזה שהוזכר במפורש בקשר לנער שנמצא בטיפול המוסדות הסוציאליים בתל-אביב בשנות השלושים: "הנדון: הילד יוסף ע' [השם המלא לא יצוין כאן בשל צנעת הפרט]. הילד הנ"ל נשפט לפני ארבעה ימים לחודשיים עבודת פרך והועבר לבית הסוהר בירושלים. ... יש לו יחסים מיניים עם ערבי אחד ויחד

קיומם של יחסים מסוג זה העיד עד כמה חברות אלה לא היו מופרדות הלכה למעשה. החיים בשכונות מעורבות, בילויים או עבודה "אצל הערבים" או לחלופין "אצל היהודים", קשרים מסחריים ועסקיים, לצד עוני ומצוקה כלכלית שהיו נחלתם של יהודים וערבים כאחד – כל אלה היוו קרקע פורה להיווצרותם של קשרים בין נשים לגברים מקרב שני העמים. גם כאן בלט מוצאן האתני – הספרדי או המזרחי – של היהודיות שחברו לערבים הן ביישוב הישן הן בחדש. בירושלים של שלהי התקופה העות'מאנית, כך מציינת מרגלית שילה, "קשירת קשרים בין יהודיות מזרחיות דוברות ערבית לבין ערבים מקומיים היתה בגדר אפשרות סבירה על רקע שפה משותפת ומגורים בקרבת מקום" (שילה 2000, 248). בועז לב טוב מתייחס למקורות פלסטיניים בני אותה תקופה שמהם עולה כי יהודים יוצאי חלב ניגנו בחתונות של משפחות ערביות רבות ורקדניות יהודיות, כפי הנראה אף הן יוצאות מדינות ערב, נהגו להופיע בבתי הערבים. למשל "סוליקה, שעמדה בראש להקה... לא היה בית של ערבים מוסלמים או נוצרים, שסוליקה לא ארגנה בו שמחה, והיא אף התאסלמה לבסוף" (לב טוב 2010, 46–47).³³ יותר מְסִבִּיר להניח כי אותה סוליקה התאסלמה בעקבות קשר רומנטי שהוביל לנישואים עם גבר מוסלמי.

ישנן עדויות גם לקשרים שנוצרו בין צעירות יהודיות לבין גברים ערבים בתקופת המנדט, כפי שיידון להלן ביתר הרחבה, וגם במקרים אלה נראה כי רוב הנשים היו ממוצא מזרחי.³⁴ זו עדות נוספת לחשיבות של בחינת דפוסי ההמשכיות בין התקופה העות'מאנית לשנות המנדט הבריטי, וזאת בניגוד למגמות הרווחות בהיסטוריוגרפיה, הנוטות להפריד בבירור בין שתי התקופות. עדויות לקשרים אלה נמצאות במחקר בעיקר בנוגע לתל-אביב – יפו ולחיפה, אם כי סביר להניח שגם בערים מעורבות אחרות התקיימו קשרים דומים – אם קשרים רומנטיים ואם קשרי עבודה. המפגשים הללו נוצרו בשכונות המעורבות או בבתי הקפה, כגון בבתי הקפה הערביים ביפו או בתי הקפה ה"מזרחיים" בתל-אביב כמו אלה שלאורכו של רחוב שבזי. בנוגע ליחסים הרומנטיים בין הצעירות היהודיות לערבים אמנם שוררת, לטענת דבורה ברנשטיין (2008, 78), "שתיקה עמוקה" של המקורות, אך בכל זאת אפשר ללקט מהם עדויות כי קשרים כאלה אכן נרקמו (למשל בין נערות מכרם התימנים לבין ערבים שהתגוררו בקרבת מקום) ולעתים אף הובילו להתאסלמותן של הצעירות היהודיות (שם, 67–83; רזי 2009, 248–267).

אתו גנב סיגוריות מחנות", מכתב מהמחלקה לטיפול בילד אל הגב' בלון, המחלקה לעזרה סוציאלית, ועד הקהילה, ירושלים, 2.7.1934, אעת"א, 2116 א-4. שם משפחתו של הנער מעיד בבירור כי גם במקרה זה מדובר בנער ממוצא מזרחי.

³³ בהקשר זה לב טוב מפנה למחקרו של ירון הראל על משוררות, מנגנות ומרננות יהודיות בדמשק וטוען כי אפשר לראות בתופעה של הרקדניות בירושלים שלוחה של המקור בדמשק. טענה זו מחזקת את ההנחה כי היו דפוסים של רציפות והמשכיות בין חייהם של יהודים מזרחיים בפלשתינה לבין חייהם בארצות מוצאם, מבחינת יחסיהם עם האוכלוסייה הערבית.

³⁴ אם כי בספרה ברנשטיין מתארת לפחות שני מקרים של צעירות יהודיות ממוצא אשכנזי שקשרו קשרים רומנטיים עם גברים ערבים (ברנשטיין 2008, 148–150).

ההתאסלמות או ההתנצרות של הצעירות היהודיות³⁵ העסיקה את חברת היישוב החדש לא פחות מאשר את חברת היישוב הישן ונדונה בראש ובראשונה במונחים של פגיעה בזוהר היהודית של הקהילה וכ"כישלון דתי מחפיר" (שילה 2000, 244).³⁶ למאבק בתופעה זו היה בראש ובראשונה הקשר דתי מובהק, ודאי ביישוב הישן אך גם ביישוב החדש, כאשר מוסדות דת, כגון הוועד להגנה על כבוד בת ישראל, שהוקם ב-1942 בידי מועצת הרבנות של תל-אביב, יצאו למלחמת חורמה בתופעות אלה (שילה 2000, 244–255; ברנשטיין 2008, 246–260). כך למשל, באחד החוזרים שהפיצה הוועדה להגנה על כבוד בת ישראל בשנת הקמתה התריעה ש"למעלה מ-200 בנות ישראל עזבו את עמן ומולדתן – וחלק מהן אף את דתן. ... אין לפנינו צירוף של מקרים בודדים, אלא הופעה חברתית המכה שרשים בקרב בנותינו ואחיותינו... וגדולה הכלימה וצורב הכאב למראה הבגידה ההמונית הזאת".³⁷ עם זאת, ברור שלהוקעת התופעה על ידי מוסדות הדת היה גם היבט לאומי, כיוון שנוצר זיהוי בין "כבוד האשה" לבין "כבוד העם" (ברנשטיין 2008, 253) ומעשה המרת הדת נחשב, כפי שצוטט לעיל, ל"בגידה המונית". ואילו לדיון בסכנות הלאומיות הטמונות בחציית הקווים שבנישואי התערובת נכרך ממד דתי-קהילתי, שניכר בין היתר בשיתוף הפעולה ההדוק בין הגופים הדתיים לבין הרשויות החילוניות בטיפול בתופעות אלה וכן בתופעת הזנות (ברנשטיין 2008, 260–268; רזי 2009א, 252–256).

דוגמה לשיתוף הפעולה בין הרשויות הדתיות לבין הרשויות החילוניות במאבק בתופעה המאיימת לדידם של קשרים בין יהודיות לערבים בכלל וקשרים שהובילו לנישואין ולהתאסלמות בפרט היא איחוד הכוחות בין המחלקה הסוציאלית של עיריית תל-אביב לבין הרבנות הראשית במחוז תל-אביב-יפו, במטרה למצוא פתרון מוסרי הולם לנערה אשר הוריה ואחיה היו להוטים להשיאה לחתן יהודי כשר. אותה נערה "היתה קרובה להתאשלם" בשל קשרים רומנטיים שקשרה עם בחור ערבי. ביקור בית משותף של מירה שיפמנובין,³⁸ המטפלת בנערות עזובות מטעם העירייה (ואשר הוזכרה בראשית המאמר), ושל ומזכיר הכבוד של "הוועדה להגנה על כבוד בת ישראל" של מועצת הרבנות של תל-אביב-יפו, יוסף עוזיאל, שנועד למצוא דרכים "להצילה מציפורני הערבי", כפי שהתבטא אחיה של הנערה, הוביל למתן הכשר לחתן את הנערה חרף גילה הצעיר.³⁸ הכשר זה, כמו הכשרים

³⁵ מדובר באופן מובהק למדי בתופעה בעלת מאפיינים מובהקים של גיל ומגדר: כפי שצוין גם לעיל, עיקר הקשרים בין בני שני הלאומים התקיימו בין נשים יהודיות צעירות לבין גברים ערבים צעירים או בוגרים.

³⁶ אמנם לא רק נשים המירו את דתן ולפחות בירושלים בתקופת היישוב הישן ההערכה היתה כי הנשים היהודיות דבקו ביהדותן יותר מבעליהן. עם זאת, העיסוק בהמרת הדת התמקד בעיקר בנשים ולא בגברים. ראו על כך עוד בהמשך המאמר.

³⁷ ביולטין ב', הוועד להגנה על כבוד בת ישראל, ב"ה אייר תש"ב, אעת"א 2154-ג-4.

³⁸ הציטוטים מתוך: שמעון ברקול, מנהל המחלקה לעזרה סוציאלית, אל הרבנות הראשית למחוז יפו-תל-אביב, 11.2.1943, אעת"א, 2154-ג-4; שמעון ברקול, מנהל המחלקה לעזרה סוציאלית, אל הרבנות הראשית למחוז יפו-תל-אביב, 26.2.1943, אעת"א, 2154-ג-4.

דומים אחרים שהוענקו וכמו שיתוף הפעולה בין רשויות הרווחה לרבנות, מעידים כולם כי החשש העמוק מהתאסלמות של צעירות יהודיות חצה הנעות דתיות או סוציאליות ושילב בין התחום הדתי לתחום הלאומי-הציבורי. הדבר בולט בפרט לנוכח העובדה שבהקשרים אחרים השתתפו גורמי הרווחה דווקא במאבק להעלאת גיל הנישואין כדי ללחום בתופעה של נישואי קטינות, מאבק שלו חברו גם ארגוני הנשים (עזריהו 1977).

סיפורה של הנערה שעמדה להתאסלם כדי להינשא לאהובה הערבי הוא דוגמה לכך שגם המשפחות היהודיות ממוצא מזרחי (לפחות במקרים המדווחים על ידי גורמי הרווחה) היו מוטרדות מן הקשרים שקשרו בנותיהן עם צעירים ערבים, ודאי כאשר היה מדובר בחשד לעיסוק בזנות אך גם כאשר היה ברור כי הקשרים הם קשרי אהבה או אף ידידות בלבד. קשרי השכנות והידידות בין יהודים לערבים בשכונות המערובות, שיתופי הפעולה העסקיים ואף תפיסות פוליטיות או תרבותיות של מנהיגי הספרדים ויוצאי ארצות המזרח דבר השתלכות במרחב והדגשת הדמיון התרבותי בין שני העמים נעצרו על מפתנו של המרחב הפרטי ביותר – הזיווג המיני והרומנטי בין יהודים לערבים. המשפחות ממוצא מזרחי שבנותיהן פיתחו קשרים עם ערבים היו נכונות לשיתוף פעולה מלא עם רשויות הרווחה, כולל "הלשנה" על בנותיהן במטרה להעבירן למוסדות סגורים, וזאת בשונה מהתנגדותן להתערבות גורמי הרווחה והחוק במשפחה בהקשרים אחרים.³⁹ כך למשל דווח על פנייתה של אם יוצאת תימן לגורמי הרווחה בבקשה להעביר את בתה למוסד סגור, משום שהיא חושדת כי "הנערה מתחילה ללכת בדרכים רעות", ונצפתה בחברת בחורים. אמנם במקרה זה לא צוין מפורשות כי מדובר רק בצעירים ערבים, אך מדיווחים של גורמי הרווחה על הטיפול בנערה זו נראה כי בדומה לחברותיה שהתגוררו בכרם התימנים או בשכונות דרומיות אחרות, היא קשרה קשרים עם גברים ערבים כיפו השכנה.⁴⁰

בספרה *נשים בשוליים* טענה ברנשטיין (2008) כי גם בקרב החברה הערבית בפלשתינה היו תגובות דומות, המשלכות בין זעזוע נוכח הכישלון הדתי המחפיר לבין הוקעה של הבגידה הלאומית הכרוכה בקשרים מיניים ורומנטיים בין שני הלאומים הניצים, ובפרט אלה אשר הובילו לקשרי נישואין ולהמרת דת. לטענתה, הנשים היהודיות שקיימו קשרים עם גברים ערבים בתקופת המנדט נחשבו ל"איום על הקולקטיב הפלסטיני הלאומי" וסכנה מוחשית ליציבותה של המשפחה הערבית, "אבן היסוד של החברה המסורתית". הזיהוי

³⁹ התמונה החלקית המצטיירת מן המקורות של גורמי הרווחה והחוק היא של התנגדות פסיבית ולפרקים אף אקטיבית של המשפחות להתערבות גורמים אלה בנעשה בתחומי ביתם. ראו למשל את הדיווחים על הורים שסירבו לשלוח את ילדיהם לבית הספר של דוד רייפן, מטפל בילדי רחוב מטעם עיריית תל-אביב. רייפן רשם את הילדים חרף התנגדות הוריהם, וברשימתו ציין את שמותיהם המלאים של 42 ילדים בני 7-13. בין שמות המשפחה היו בדיחי, מזרחי, לוי, פנחסוב, מושיוב, משעוני, כהן, שעמי, אברמוב, ורק צוקר אחד וזלץ אחד. ראו דוד רייפן, מטפל בילדי רחוב, אל הדו"ג גלנר, המחלקה לטיפול בילד, 21.1.1940, אעת"א, 4-1426.

⁴⁰ דוח על נערת עזובות מאת אליעזר פרלסון, ראש המחלקה לבריאות ועזרה סוציאלית, עיריית תל-אביב, אל חברי מועצת עיריית תל-אביב, 31.3.1938, אעת"א, 4-2154.

שנוצר בציונות בין כבוד האשה לכבוד האומה, השתקף בתמונת המראה של החברה הערבית בפלשתינה, שזיהתה את האשה היהודייה עם הציונות "אשר גולה מהם את כבודם ואת קרקעותיהם" (שם, 81).

תגובות חריפות אלה – הן מצד הקולקטיב היהודי הן מצד הקולקטיב הפלסטיני – כל כולן מכוונות להפרדה דתית ולאומית בין שתי האוכלוסיות ולהוקעה של אלה שבחרו להתערבב בקרב הלאום האחר, ולכאורה יש בהן כדי לחזק את התזה הדואלית ולערער את תקפות הטענות בדבר קשרים ושיתופי פעולה בין יהודים לערבים בארץ ישראל בתקופת המנדט. אולם הערכה זאת תהא נכונה רק אם הנחת המוצא היא שהקשרים שנוקמו בין שתי האוכלוסיות היו חיוביים והרמוניים, תולדה של רצון הדדי בהתקרבות, בקירוב לבבות ובפתרון של ההתנגשות הלאומית הגוברת והולכת בין שתי האוכלוסיות בדרכי שלום. שאיפות אלה אמנם היו, לפחות בקרב חלק מן היהודים והערבים, כפי שנדון בקצרה לעיל. אלא שהנחת מוצא זו משמעה שהקשרים בין שתי האוכלוסיות היו תולדה של בחירה ולכן שיקפו בהכרח רגשות חיוביים הדדיים. ואולם, הטענה של המבקשים לערער על התזה הדואלית היא כי למעשה היה העירוב בלתי נמנע, גם כאשר ביכרו שתי האוכלוסיות – מטעמים דתיים או לאומיים – ליצור ולקבע את ההפרדה ביניהן.⁴¹ עם זאת נראה כי קשריהן של הצעירות היהודיות עם גברים ערבים היו חזקים מן ההתנגדות שעוררו משני עברי המתרחס הלאומי, והמציאות של היווצרות קשרי ידידות, אהבה, מין וקשרים שבסיסם עסקי התבססה חרף הניסיונות העיקשים למגרה ולהוקיעה.

במובן זה קיומם של קשרים אלה, שחתרו תחת השאיפות ההדדיות להפרדה לאומית ודתית, יכולים ללמד שעצם הצורך להכריע בשאלה אם היה מדובר בקיום דואלי של שתי חברות מופרדות או בחברה מעורבת הוא צורך מלאכותי, שלא לומר עקר. קשרים אלה מוכיחים כי העירוב בין החברה היהודית לחברה הערבית היה בלתי נמנע, לפחות בזירות מסוימות, אך אין פירושו של דבר שלא נעשה מאמץ ליצור הפרדות וכי מאמץ זה, שהיה נחלת שתי החברות בהקשרים מסוימים, לא צלח לפחות בחלקו. כפי שטענה ברנשטיין במחקרה על פועלים יהודים וערבים בחיפה המנדטורית, היפרדות כשלעצמה היא סוג של אינטראקציה, תגובה אפשרית אחת של שתי החברות למפגש ביניהן ולהשפעותיו (Bernstein 2000, 7).

⁴¹ בהקשר זה כתב בועז לב טוב כי היחסים הנרחבים והמורכבים בין היהודים לערבים "התבססו על קשת של רגשות הדדיים הכוללת חשדנות, פחד, קנאה, תחרות ועוינות, אבל גם סקרנות, התעניינות, חיקוי, למידה, הערכה ומשיכה" (לב טוב 2010, 42).

הפקרות בשטח ההפקר

הקשרים שנוצרו בין צעירות יהודיות ממוצא מזרחי לבין גברים ערבים בתל-אביב וביפו וכן בחיפה בשנות השלושים והארבעים משקפים כאמור את העירוב הבלתי נמנע בין שתי האוכלוסיות, בפרט במקרים שהיתה ביניהן קרבה גיאוגרפית וקרבה תרבותית-לשונית. הם משקפים גם את הרתיעה ואת תחושת הסכנה שעורר עירוב זה. סוג הקשרים שצעירות אלה קיימו עם הגברים הערבים כללו יחסי ידידות, אהבה ומין וכן קשרים עסקיים – החל מעבודה של הנערות בבתי קפה ערביים בתפקיד מלצריות, מארחות ורקדניות וכלה בעיסוק מפורש בזנות, בעיקר בבתי בושט בבעלות ערבים ולפרקים באמצעות תיווך של סרסורים ערבים. קשה לאמוד את היקף התופעה כיוון שהנתונים חלקיים ומשובשים אך בהערכה זהירה אפשר להניח כי כמה מאות של נערות וצעירות קיימו קשרים כלשהם עם ערבים. ביניהן היו כאמור גם נערות ממוצא אשכנזי אבל רובן המכריע היו צעירות ממוצא מזרחי.⁴² הגופים הסוציאליים הרבו לדווח על מקרים של נערות ממוצא מזרחי, חלקן צעירות מאוד, שקשרו קשרי ידידות עם בחורים ערבים. הדיווחים הצביעו, במרומז או בגלוי, על היסוד המיני שבהתקשרויות אלה, והציגו אותן במונחים של פיתוי: פיתוי הנערות על ידי הערבים באמצעות מתנות, הפיתוי של יפו הערבית על בתי השעשועים שלה וחיי הלילה התוססים שהתנהלו בקרבה, שבחבלי קסם משכה את הנערות לשוב אליה פעם אחר פעם חרף המאבק העיקש של מוסדות הרווחה העירוניים להרחיקן משם. דווח למשל על נערה שיצאה לתרבות רעה משום שהיא "נמצאת בחברת ערבים ומתלבשת על חשבונם".⁴³ במקרה אחר תוארו צמד אחיות שהתגוררו אצל סבתן בקרבת יפו, והבכירה "מפתה את אחותה הקטנה ללכת עמה [ליפן], משפיעה עליה שתקבל ממתקים מערבים".⁴⁴ נערות שנשלחו על ידי המחלקה הסוציאלית של עיריית תל-אביב למוסדות לנערות עברייניות כדי להרחיקן מבילויים מפוקפקים ביפו ומקשרים שקשרו עם ערבים בעיר, הצליחו לעתים לברוח ולשוב על עקבותיהן ליפו, כמו הנערה ששהתה "שישה שבועות בבית ערבי, שלפי החקירה היו ביניהם יחסים מיניים".⁴⁵ ואילו נערה אחרת, שהגורמים העירוניים ניסו לשווא

⁴² ראו למשל מכתב מאת הדוויג גלנר, המחלקה הסוציאלית של עיריית תל-אביב, אל הנרייטה סאלד, המחלקה הסוציאלית של הוועד הלאומי, 13.8.1941, אעת"א, 2154-ב-4; מכתב מאת דוד אידלסון, בשם אליהו רוזנבאום, מנהל המחלקה לטיפול בילד, אל קתי זליגסון, פקידת מבחן, 28.9.1943, אעת"א, 2154-ג-4; מכתב מאת שמעון ברקול, מנהל המחלקה לעזרה סוציאלית, אל הרבנות הראשית למחוז יפו-תל-אביב, 10.5.1943, אעת"א, 2154-ד-4.

⁴³ דוח של הגב' ד"ר פרלברגר בנוגע לנערה ר', 15.3.1935, אעת"א, 1770-ב-4.

⁴⁴ שלמה ריגר, מנהל המחלקה לעבודה סוציאלית, עיריית תל-אביב, אל משרד הפקוח על הנוער בתל-אביב, 26.10.1947, אעת"א, 2155-א-4.

⁴⁵ שמעון ברקול, המחלקה לעזרה סוציאלית של עיריית תל-אביב, אל קתי זליקסון, פקידת המבחן הסוציאלי, 3.3.1943, אעת"א, 2154-ג-4.

לתקן את דרכיה וללמדה מקצוע במסגרות מיוחדות לנערות מועדות לעבריינות "נמצאת עתה ביפו, בבית קפה ערבי".⁴⁶

כמה נפוצה היתה התופעה של קשרים, בפרט קשרים מיניים, בין צעירות יהודיות לגברים ערבים? הקושי לאמוד את היקפה הממשי של התופעה נובע לא רק מחלקיות הנתונים שנשמרו, בעיקר של רשויות הרווחה המקומיות שטיפלו בנערות אלה, אלא גם מכך שהגורמים השונים ובכללם רשויות הרווחה ככל הנראה הגזימו בדיווחיהם על ממדי התופעה. על אף מעטה הסודיות שנרקם סביב תופעות של המרת דת וקשרים בין יהודיות לבין לא יהודים,⁴⁷ התנהל בשנות השלושים והארבעים דיון ער של רשויות הרווחה, הדת והחוק, וכן בעיתונות ובפרט בעיתונים הפופולריים – ב"שערווייה המוסרית" הטמונה בקשרים בין צעירות יהודיות לערבים.⁴⁸ שוב ושוב נזכרה "הפרובלמה של הנערה" בנוגע לקשריהן של צעירות יהודיות, בעיקר ממוצא מזרחי, עם גברים ערבים ושוב הודגש ההכרח להתגייס למיגור התופעה בכל האמצעים שעמדו לרשותם של גורמי הרווחה והחוק, לצד מעורבותה של הרבנות הראשית ואף של ממשלת המנדט.⁴⁹ קשרים אלה הובלטו הבלטה יתרה, וייתכן מאוד שגם בהגזמה, כגון הקביעה הגורפת בדבר "המצב המוסרי השורר בקרב בנות ישראל בארצנו הקדושה הזאת", קביעה שגם מחברי המסמך, במקרה זה חברי הוועדה ליהודי תימן (שעל יד הוועד להגנה על כבוד בת ישראל) חשו צורך להסביר כי אינה מוגזמת: "אפשר לשער כי יש בדברינו קצת מן הגוזמה [...] שום גוזמה בדברינו אלא ההיפך, הנגע פשה בקירות הבית מבפנים ומבחוץ".⁵⁰ עיסוק היתר בתופעה, שהיתה שולית, ודאי מבחינה כמותית, וניפוחה לכדי ממדים אימתניים יכולים להיות מוסברים באמצעות העיקרון של זריעת פניקה מוסרית, קרי סימונן של אותן צעירות יהודיות, ובפרט אלה שמוצאן מ"ארצות המזרח", כאויב של ערכי המוסר ובעיקר של הזהות והלכידות הלאומית.⁵¹ חרף הקושי לאמוד את היקף התופעה עולה בבירור, בעיקר מרישומיהם של הגופים הסוציאליים, כי צעירות רבות שהתרועעו עם ערבים, בפרט בגיל הנעורים ומרביתן מזרחיות, טופלו בידי רשויות הרווחה והחוק ובידי גופים דתיים וארגוני הנשים. חלקן טופלו באופן פרטני על ידי עובדות סוציאליות

⁴⁶ דוד אידלסון, בשם אליהו רוזנבאום, מנהל המחלקה לטיפול בילד, אל קתי זליקסון, פקידת מבחן, 28.9.1943, אעת"א, ג2154-4.

⁴⁷ גם קשריהן של צעירות יהודיות עם חיילים בריטים ואחרים נתפסו כ"בגידה לאומית" ולהערכת ברנשטיין, מספרם של קשרים אלה היה גדול בהרבה ממספר הקשרים עם גברים ערבים (ברנשטיין 2008, 80–82).

⁴⁸ על העיתונות הפופולרית ודיווחיה ראו אצל ברנשטיין (שם, 129–165).

⁴⁹ ראן למשל שמעון ברקול, מנהל המחלקה לעזרה סוציאלית של עיריית תל-אביב, בשם מירה שיפמנוביץ', אל קתי זליקסון, קצינת מבחן ממשלתית, 16.2.1943, אעת"א, ג2154-4.

⁵⁰ מכתב מאת חברי הוועדה ליהודי תימן שעל יד הוועד להגנה על כבוד בת ישראל, אל ישראל ורקח, ראש עיריית תל-אביב, 15.1.1943, אעת"א, ג2154-4.

⁵¹ לדיון בתיאוריות של פניקה מוסרית וליישום של תיאוריות אלה בהקשר של הפנתרים השחורים בישראל ראו לב ושנהב 2010.

כדוגמת המטפלת בנערות מטעם עיריית תל-אביב המצוטטת בראשית מאמר זה. אחרות טופלו בידי פקידי מבחן שמונו על ידי ממשלת המנדט, כגון אותה נערה ש"נמסרה לפקיד מבחן בגלל התקשרותה עם ערבי ונידונה לשנתיים מאסר במוסד ממשלתי לנערות".⁵² הוועדה להגנה על כבוד בת ישראל, בשיתוף המחלקה הסוציאלית של עיריית תל-אביב, נטלה על עצמה לטפל בחלק מן המקרים הללו (למשל במקרה של הצעירה היהודייה שהשיאו אותה לבחור יהודי כדי למנוע את נישואיה לאהובה הערבי). במקרים אחרים הועברו הצעירות הללו למסגרות של ארגוני הנשים כגון משקי הפועלות בתל-אביב או מחוצה לה או למוסדות סגורים לנערות עברייניות כגון בית מלכה בגבעת שאול.⁵³

מן הנתונים על נערות ממוצא מזרחי שהיו בטיפול רשויות הרווחה עולה כי מרביתן הגיעו עם משפחותיהן בשנות העשרים, השלושים והארבעים מארצות כגון עיראק, מצרים, תימן, פרס וכן מכורדיסטן, וחלקן היגרו לתל-אביב מריכוזי היישוב הישן עם משפחותיהן או לבדן, על פי רוב בחיפוש אחר מקורות פרנסה.⁵⁴ משפחות הנערות שהגיעו אל העיר התיישבו בעיקר בשכונות הגבול הדרומיות של תל-אביב ורבות מהן סבלו ממצוקה כלכלית חריפה. אף שכל בני המשפחה עבדו בעבודות שונות כמידת יכולתם, במקרים רבים נזקקו המשפחות לסיוע כלכלי וסוציאלי של גורמי הרווחה העירוניים. סיוע זה כלל בין היתר מציאת מסגרות לילדים הקטנים כמו במוסדות עירוניים פתוחים וסגורים, וסיוע לנערים ולנערות במציאת עבודה או בהכשרה מקצועית. המצוקה הכלכלית, לעתים עד כדי רעב, לא היתה נחלת המשפחות יוצאות ארצות האסלאם בלבד וגם משפחות רבות יוצאות אירופה, בעיקר מקרב המהגרים בשנות השלושים, סבלו ממחסור וממשברים אישיים ומשפחתיים ונמצאו בטיפולם של רשויות הרווחה ושל גופי סעד פרטיים. אחד הביטויים המוחשיים ביותר להיקף המצוקה ולקשר הישיר בינה לבין קשיי ההגירה היו אלפי הילדים העוזבים שהציפו את רחובות העיר — ילדי משפחות מהגרים שחדלו לתפקד, ילדים שנפלטו מבתי הספר ושוטטו ברחובות או עבדו בפרנסות מזדמנות, וכן ילדים ובני נוער שעסקו במעשים פליליים (ראו למשל אצל רזי 2009 ב).

אף על פי שגם משפחות שהיגרו מאירופה נמצאו בטיפול רשויות הרווחה העירוניות עוררו המשפחות מקרב "העדות המזרחיות המתגוררות על גבול ת"א-יפו"⁵⁵ את עיקר הדאגה. הקרבה הפיזית בין יהודים יוצאי ארצות האסלאם לבין תושביה הערבים של יפו

⁵² מכתב מאת שמעון ברקול, מנהל המחלקה לעזרה סוציאלית, אל הרבנות הראשית למחוז יפו-תל-אביב, 10.5.1943, אעת"א, 2154-ג-4.

⁵³ ראו למשל מכתב מאת שרה בירנבוים, משק הפועלות בצפון תל-אביב, אל ישראל רוקח, ראש עיריית תל-אביב, 12.4.1938, אעת"א, 2154-א-4; מכתב מאת שמעון ברקול, מנהל המחלקה לעזרה סוציאלית אל קתי זליגסון, פקידת מבחן מטעם ממשלת המנדט, 3.3.1943, אעת"א, 2154-ג-4.

⁵⁴ ראו לדוגמה דוח על נערות עזובות, ראש המחלקה לבריאות ועבודה סוציאלית, אל חברי מועצת העיר, 31.3.1983, אעת"א, 2154-א-4; מכתב מאת הדוויג גלנר, המחלקה לטיפול בילד של עיריית תל-אביב, אל הלשכה לעזרה סוציאלית בטבריה, 27.11.1938, אעת"א, 1772-א-4.

⁵⁵ מכתב מאת שושנה פרסיץ, ראש המחלקה לחינוך ותרבות, עיריית תל-אביב, אל הנהלת ועד הקהילה, תל-אביב, 8.5.1935, אעת"א, 1423-4.

הטרידה מאוד את הרשויות העירוניות לא רק בגלל המפגשים האינטימיים והעסקיים בין הצעירות היהודיות לבין הגברים הערבים בשטח ההפקר שבו שררה "הפקרות" מינית, אתנית ולאומית. גם "נערים עברים משחקים עם ערבים בקלפים, משתכרים, ומעשנים 'חשיש'"⁵⁶ – שעל פי דיווחיהם של גורמי הרווחה היו כולם "ילדי רחוב עבריים המדברים ערבית"⁵⁷ – נחשבו לתופעה בעייתית ותוארו, לעתים ברמז ולעתים מפורשות, כאיום על הקולקטיב הלאומי היהודי החדש (לדוגמה בביטויים כגון "סכנה חברתית")⁵⁸.

ובכל זאת, מכל סוגי המפגשים בין תושבים יהודים מזרחים לבין ערבים בתל-אביב המנדטורית היה הקשר בין נערות מזרחיות לגברים ערבים הטעון והמסוכן ביותר. לדעתם של פרנסי העיר, גודל האיום הטמון במפגשים אלה מובן: הסכנה לגבולות הלאום היתה מוחשית מאוד כאשר היה מדובר באפשרות של עירוב ממשי, בשר ודם, גוף לגוף, בין שני הלאומים הניצים. לדידן של הרשויות העירוניות לפחות, היתה זו קרבה מסוכנת בין יהודים לערבים ששורשיה טמונים בזהות יהודית-ערבית, בעולם תרבותי משותף, ובנהייה טבעית של הדומים המבקשים זה את קרבתו של זה. עומק החרדה שעוררו מפגשיהן של הנערות המזרחיות עם הערבים חשף את ההנחה המובלעת בדבר זהותן הממוקפת, אף שההגדרה של יהודים-ערבים טרם באה לעולם.⁵⁹

במקום סיכום: יהודיות-ערביות?

האומנם קשריהן של הצעירות היהודיות ממוצא מזרחי עם גברים ערבים נבעו מקרבה שמקורה בלשון ובתרבות משותפת? אין בידי כל מקור שנוצר בידי הנערות עצמן ומציג את נקודת מבטן באופן בלתי מתווך ולכן אין באפשרותי לדעת כיצד הן ראו את הדברים ואם היו פניות או מעוניינות לעסוק בשאלות של זהותן התרבותית או הלאומית. במקורות אין עדויות שצעירות אלה חשו קרבה טבעית לתרבות שהכירו מן הבית או מקהילות המוצא שלהן, אם היגרו עם משפחותיהן כאשר היו בוגרות מספיק כדי שישתמרו בהן זיכרונות רלוונטיים. ציטוטים נדירים של דבריהן, שנרשמו על ידי גורמי הרווחה, יש בהם כדי להעיד על סיבות פרוזאיות מאוד לקשרים אלה. כך למשל בתגובה לדבריו של ראש מחלקת הבריאות והעבודה הסוציאלית, שתיאר כיצד "בשיחתי עמה נגעתי בשאלת הערבים ויחסם אלינו, דברנו על מטרת בואנו ארצה, שכל אדם חייב לעבוד [התריסה שמחה ד' כין] אני

⁵⁶ מכתב מאת דוד אידלסון, המטפל בילדי רחוב מטעם עיריית תל-אביב, אל ראש המחלקה לטיפול בילד, 23.12.1934, אעת"א, 4-ג2116.

⁵⁷ רחה פריאר, תזכיר למחלקה הסוציאלית של הוועד הלאומי, 17.3.1943, ארכיון ציוני מרכזי (להלן: אצ"מ), J1/7579.

⁵⁸ מכתב מאת הדוויג גלנר, המחלקה הסוציאלית של עיריית תל-אביב, אל ראש העיר ישראל רוקח, 8.12.1940, אעת"א, 4-1769.

⁵⁹ למעט התבטאויות יוצאות דופן כגון זו שצוטטה לעיל מפי אסתר מויאל, שהגדירה עצמה כאמור "עבריייה ערבייה".

רקדנית. לערבים יש הרבה כסף ואפשר אצלם להרוויח".⁶⁰ יש להישמר אפוא מרומנטיזציה של המפגשים הללו וחשוב מאוד לזכור כי מדובר בנערות, חלקן הגדול עניות מרודות, שחיפשו ככל הנראה בראש ובראשונה פרנסה, ובמקרים אחרים נחמה או דרך להימלט מחייהן הקשים. ואילו הגברים שעמך קיימו קשרים מסוגים שונים היו ככל הנראה מבוגרים מהן בכמה וכמה שנים ולא בהכרח מונעים תמיד מרגשות כנים של חיבה ורצון טוב.⁶¹ באותה מידה חשוב להישמר מלהגדירן במונחים שהיו ככל הנראה זרים לחלוטין לעולמן.

חשוב גם למקם את היחסים שנקשרו בין צעירות מזרחיות לבין ערבים בהקשר המעמדי ולא רק בהקשר האתני – היה מדובר בראש ובראשונה בנערות ממשפחות עניות, שנמצאו בתחתית הסולם החברתי ואשר נגישותן למשאבים כלכליים ואחרים היתה מוגבלת ביותר ועל כן גם האפשרויות שלהן לניעות חברתית (גלבר 2001, 343–347; פיירברג 2003, 170–181). השוליות המשולשת ואף המרובעת שלהן בחברת היישוב – בהיותן נשים, קטינות, מזרחיות ועניות – היתה ככל הנראה הגורם המכריע בחיבור שלהן עם גברים ערבים, ונראה כי מקומן בשוליים הוא שדחף אותן לחצות קווים לאומיים ולקרוא תיגר על משפחותיהן ועל מנגנוני הפיקוח שהן הפעילו ושניסו להפעיל גם גורמי הרווחה והחוק. מחקרים עכשוויים על נערות עניות ונערות במצוקה בחברה הישראלית מצביעים על מגמה דומה של חציית קווים לאומיים בנסיבות של עוני, הגירה וזהות אתנית שולית.⁶²

עם זאת, ייתכן שמלבד כל זה היו גם מרכיבים של קרבה תרבותית שחצו את הקווים הלאומיים ההולכים ומתקשחים, ושבגללם חשו הנערות נוח יותר לחבור לגברים ערבים, אם לצורכי פרנסה ואם לצורכי בילוי והנאה. מאמר זה מציע לבחון את זהותן כיהודיות-ערביות, שמרכיב הערביות היה שזור בהווייתן ושבהיותן נשים צעירות שחיות בשוליים יכלו לנוע ביתר חופשיות בין הזהויות הלאומיות והאתניות. בחינה שכזאת יכולה לזרוע אור על ההקשרים שבהם היה יכול להיווצר חיבור בינן לבין גברים ערבים. בניגוד לגישות רווחות במחקר על יהודים-ערבים, המניחות כי זהות זו היתה תולדה של סימון היהודים שמוצאם מארצות האסלאם כמזרחים או כ"יהודים ערבים" במטרה ליצור בידול בין היהודים לערבים, נקודת המבט המוצעת כאן משמעה כי ייתכן שהחיבור בין שתי אוכלוסיות אלה שיקף דמיון והזדהות שלא היו רק פרי של הבניה שמקורה במסד הציוני האשכנזי.⁶³ זאת בפרט בהתחשב בחלוקה האתנית הברורה בין נערות שקיימו קשרים רומנטיים או עסקיים עם ערבים לבין הצעירות שקיימו קשרים דומים עם גברים יהודים או עם חיילים זרים. ברור אמנם שהיו

⁶⁰ דוח על נערות עזובות מאת אליעזר פרלסון, ראש המחלקה לבריאות ועבודה סוציאלית, אל חברי מועצת העיר, 31.3.1938, אעת"א, 2154-א-4.

⁶¹ בספרה על נשים בשוליים ברנשטיין מתארת את הדימויים השליליים של גברים ערבים שקיימו קשרים עם צעירות יהודיות, כפי שהוצגו בעיתונות הפופולרית. הללו מתוארים כגברים פתיינים ושרמנטיים אשר אופיים הנכלולי והאלים מתגלה לאחר תום שלב החיזור והכיבוש (ברנשטיין 2008, 148–150).

⁶² על קשרים שנרקמו בין נערות יוצאות קווקז לבין צעירים ערבים ראו למשל מלכה וקרומר-נבו 2009. ⁶³ ראו בהקשר זה למשל את טענותיו של גיל אייל בספרו *הסרת הקסם מן המזרח* (2005), בפרט במבוא ובפרק העוסק במאבק על קליטת היהודים הערבים.

נערות יוצאות ארצות האסלאם שהיו להן קשרים רומנטיים עם חיילים בריטים או אוסטרים למשל, ושהיו נערות יוצאות ארצות אירופה שבילו ועבדו ביפו. אבל בכל זאת נראה בעליל כי נערות ממוצא מזרחי, כאמור, הן שקשרו קשרים עם ערבים במרבית המקרים. כיוון שרבות מהן התגוררו בשכונות הגבול או "בשכונות הערבים",⁶⁴ כפי שנקראו לעתים קרובות, חלק מן הקשרים הללו נוצרו ישירות או בעקיפין בגלל המגורים המשותפים והקרבה הגיאוגרפית. כמובן זה מפגשים אלה מעידים על מציאות שנוצרה, אם מכורח ואם מבחירה, של קשרים בין יהודים יוצאי ארצות האסלאם לבין ערבים בשוליה של העיר העברית. לטענת ברנשטיין, השוליים הללו אכן היוו כר נרחב למפגשים בין אוכלוסיות שחיו משני עברי הגבול ויצרו בהכרח טשטוש מסוים של הגבולות הלאומיים והאתניים (ברנשטיין 2008, 11–27).

אך האומנם מפגשים אלה התקיימו רק בשוליה של העיר, באזורי הדמדומים בלבד? אין ספק ששטח ההפקר שבשוליים היה מרחב שנתן לגיטימציה, גם אם זו היתה לפחות בחלקה תולדה של אילוצים, למפגשים מסוגים שונים בין שתי האוכלוסיות שלא בהכרח הותרו או היו אפשריים בזירות נורמטיביות יותר. מכאן שיש להיזהר מלהניח כי השוליים משקפים את שהתרחש בתוך גבולותיה הממסדיים או ההגמוניים יותר של החברה היהודית והערבית. עם זאת, הרחבת גבולות המחקר של תולדות היישוב היהודי לעבר ההיסטוריה של היומיום, ההיסטוריה הכלכלית, חקר התרבות הפופולרית ותרבות הצריכה, חושפת עוד ועוד זירות שבהן קיימו יהודים וערבים קשרים מסוגים שונים. שזירת הקטגוריה של מגדר בתוך חקר תולדות היישוב בהקשרים לאומיים ואתניים מאפשרת אף היא להרחיב את הגבולות המוכרים של הדיון ההיסטוריוגרפי. האם די בכך לערער את יסודותיה המוצקים של התזה הדואלית או להיפרד מעצם ההכרח להכריע בין תזה זו לבין היפוכה, או שמא מדובר בעיקר במשאלת לב, בתקווה הנואשת למצוא אפשרויות לחיים משותפים של יהודים וערבים בארץ המסוכסכת הזו? בחינה של הזירות הכלכליות, החברתיות, התרבותיות והמגדריות של חייהם של ערבים ויהודים בכלל ושל יהודים ספרדים ומזרחים בפרט בפלשתינה – תגלה לפנינו את התשובה במלוא מורכבותה.

ביבליוגרפיה

- אייל, גיל, 2005. הסרת הקסם מן המזרח: תולדות המזרחנות בעידן המזרחיות, ירושלים ותל-אביב: הוצאת מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- אלבוחר, שלמה, 2002. הזדהות, הסתגלות והסתייגות: היהודים הספרדים בארץ ישראל והתנועה הציונית בימי השלטון הבריטי, 1918–1948, ירושלים: הספרייה הציונית.
- בן זאב, נעמה, 2004. "אוטוביוגרפיות, יומנים וספרי זכרונות פלסטיניים", ג'מעה יג: 159–166.

⁶⁴ תזכיר על מצב העולים בת"א ויפו, מאי 1936, אעת"א, 1423–4.

- בצלאל, יצחק, 2008. *נולדתם ציונים: הספרדים בארץ-ישראל בציונות ובתחייה העברית בתקופה העות'מאנית*, ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- גרלוביץ, יפה, 2010. "בית משפט של אשה אחת: סיפורה של נחמה פוחצ'בסקי כהיסטוריה מקומית של נשים (ראשון לציון, 1889–1934)", אייל כתבן, מרגלית שילה ורות הלפרין-קדרי (עורכים), *חוקה אחת ומשפט אחד לאיש ולאשה: נשים, זכויות ומשפט בתקופת המנדט*, רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן, עמ' 325–371.
- ברנשטיין, דבורה, 1999. "מה שלא רואים משם לא רואים מכאן: היבטים ותובנות בהיסטוריוגרפיה הישראלית", *סוציולוגיה ישראלית* ב(1): 23–55.
- _____, 2008. *נשים בשוליים: מגדר ולאומיות כתל אביב המנדטורית*, ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- גורן, תמיר, 2004. "עבודה משותפת בין יהודים לערבים בהתפתחות הארץ — האם תיתכן? שיתוף פעולה במועצת עיריית חיפה בתקופת המנדט", *ג'מאעה* יב: 93–133.
- _____, 2008. *שיתוף בצל עימות: ערבים ויהודים בשלטון המקומי בחיפה בתקופת המנדט הבריטי*, רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- גלבר, יואב, 2001. "התגבשות היישוב היהודי בארץ-ישראל, 1936–1947", משה ליסק, *אניטא שפירא וגבריאל כהן (עורכים), תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה: תקופת המנדט ב, ירושלים: האקדמיה הלאומית למדעים ומוסד ביאליק*, עמ' 303–463.
- גרבר, חיים, תשס"ב (2002). "הציונות, האוריינטליזם והפליסטינים", *המזרח החדש* מג: 27–47.
- דהאן-כלב, הנרייט, 2006. "פמיניזם מזרחי, פוסט-קולוניאליזם וגלובליזציה", *תרבות דמוקרטית* 10: 135–162.
- הורוביץ, דן, ומשה ליסק, 1977. *מישוב למדינה: יהודי ארץ-ישראל בתקופת המנדט כקהילה פוליטית*, תל-אביב: עם עובד.
- הלמן, ענת, 2007. *אור וים הקיפוח: תרבות תל אביבית בתקופת המנדט*, חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- הלר, יוסף, 2003. *מ'ברית שלום' ל'איחוד'*, ירושלים: מאגנס.
- הרצוג, חנה, 1994. "ארגוני נשים בחוגים האזרחיים: פרק נשכח בהיסטוריוגרפיה של היישוב", *קתדרה* 70: 111–133.
- ושיץ, יוסף, 2003. "תמורות חברתיות ביישוב הערבי של חיפה בתקופת המנדט הבריטי: סוחרים ויזמים אחרים", אבי בראלי ונחום קרלינסקי (עורכים), *עיונים בתקומת ישראל: כלכלה וחברה בימי המנדט 1918–1948*, באר שבע: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, עמ' 393–438.
- זמורה, אסתר, 2002. *נשים עבריות ציוניות*, תל-אביב: ויצו וגוונים.
- חלמיש, אביבה, 2005. "ארץ-ישראל המנדטורית: חברה דואלית או מציאות קולוניאלית?", *זמנים* 92 (סתיו): 1–25.
- טנא, עפרה, 2010. "הבתים הלבנים ימלאו": על חיי יומיום בדירות בתל אביב 1924–1948", *עבודת דוקטור*, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- יהושע, יעקב, 1966. *הבית והרחוב בירושלים הישנה*, ירושלים: ראובן מס.

- כהן, טובה, ושואל רגב (עורכים), 2005. *אשה במזרח – אשה ממזרח: סיפורה של היהודייה בת המזרח*, רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- זוהר, עזיה, 1999. "תרבות מערבית, תיג אתני וסגירות חברתית: הרקע לאי-שוויון האתני בישראל", *סוציולוגיה ישראלית* 2(2): 414–415.
- _____, 2002. "להפוך למיעוט, לבחון את המגדריות: נשים עיראקיות יהודיות בשנות החמישים", חנן חבר, יהודה שנהב ופנינה מוצפי-האלר (עורכים), *מזרחים בישראל*, ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, עמ' 212–243.
- לב, טלי, ויהודה שנהב, 2010. "כינונו של האויב מפנים: הפנתרים השחורים כמושא של פאניקה מוסרית", *סוציולוגיה ישראלית* 1(1): 135–158.
- לב טוב, בועז, 2007. "בילויים במחלוקת: דפוסי בילוי ותרבות פופולרית של יהודים בארץ-ישראל בשנים 1882–1914 כמשקפי תמורות חברתיות", *עבודת דוקטור*, החוג להיסטוריה של עם ישראל, אוניברסיטת תל-אביב.
- _____, 2010. "שכנים נוכחים: קשרים תרבותיים בין יהודים לערבים בארץ ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית", *זמנים* 110: 42–54.
- ליסק, משה, 2001. "עלייה, קליטה ובניין חברה בארץ-ישראל בשנות העשרים (1918–1930)", משה ליסק, אניטא שפירא וגבריאל כהן (עורכים), *תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה: תקופת המנדט ב, ירושלים: האקדמיה הלאומית למדעים ומוסד ביאליק*, עמ' 173–302.
- מלכה, מני, ומיכל קרומר-נבו, 2009. "ילדים רעים וילדות טובות? אתניות ומגדר בחייהם של בני נוער יוצאי קווקז", *הרצאה שנישאה ביום העיון "נשים, מגדר פריפריה" במכללה האקדמית ספיר*, ב-3.5.2009.
- נוריאלי, בני, 2005. "זרים במרחב לאומי: היהודים הערבים בגטו בלוד, 1950–1959", *תיאוריה וביקורת* 26 (אביב): 13–42.
- זוריהו, שרה, 1977. *התאחדות נשים עבריות לשווי זכויות בא"י*, חיפה: קרן לעזרת האשה.
- פייברג, חיים, 2003. "תל-אביב: תמורות, רצף וריבוי פנים של חברה ותרבות עירונית בתקופת מאבק (1936–1948)", *עבודת דוקטור*, החוג להיסטוריה של עם ישראל, אוניברסיטת תל-אביב.
- צפדיה, ארז, 2007. "מרחב עירוני ופוליטיקה לאומית: ממדים של שליטה והתנגדות בכתיבה העכשווית על העיר", *ג'מאעה טז*: 131–147.
- קדרון, ענת, 2007. "ועד הקהילה העברית בחיפה: בין ראייה לאומית לראייה מקומית", *עבודת דוקטור*, החוג להיסטוריה של עם ישראל, אוניברסיטת חיפה.
- רוטברד, שרון, 2005. *עיר לבנה, עיר שחורה*, תל-אביב: כבל.
- רזי, תמי, 2009. *ילדי ההפקר: החצר האחורית של תל-אביב המנדטורית*, תל-אביב: עם עובד.
- _____, 2009. "בשולי העיר: תת-תרבות של בני נוער בתל-אביב המנדטורית", *זמנים* 106 (אביב): 64–75.
- שוחט, אלה, 2001. *זיכרונות אסורים: לקראת מחשבה רב-תרבותית*, תל-אביב: בימת קדם לספרות.

- שילה, מרגלית, 2000. נסיכה או שבויה? החוויה הנשית של היישוב הישן בירושלים 1840–1914, חיפה ולוד: הוצאת אוניברסיטת חיפה וזמורה ביתן.
- שילה, מרגלית, רות קרק וגלית חזן רוקם (עורכות), 2001. העבריות החדשות: נשים ביישוב ובציונות כראי המגדר, ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- שנהב, יהודה, 2002. "יהודים יוצאי ארצות ערב בישראל: הזהות המפוצלת של מזרחים במחוזות הזיכרון הלאומי", חנן חבר, יהודה שנהב ופנינה מוצפי-האלר (עורכים), מזרחים בישראל, ירושלים ותל-אביב: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים, עמ' 105–151.
- , 2003. היהודים-הערבים: לאומיות, דת ואתניות, תל-אביב: עם עובד.
- Bernstein, Deborah S., 2000. *Constructing Boundaries: Jewish and Arab Workers in Mandatory Palestine*, New York: State University of New York Press.
- Jacobson, Abigail, 2004. "Alternative Voices in Late Ottoman Palestine: A Historical Note," *Jerusalem Quarterly* 12, www.jerusalemquarterly.org/ViewArticle.aspx?id=123 (accessed 2.2.2011).
- Likhovski, Assaf, 2006. *Law and Identity in Mandate Palestine*, Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
- Peleg, Yaron, 2006. "Heroic Conduct: Homoeroticism and the Creation of Modern, Jewish Masculinities," *Jewish Social Studies: History, Culture, Society* 13, 1 (Fall): 31–58.